

Viedoklis par publicēto LPSR VDK aģentu kartotēku

Šis raksts nav zinātniskais pētījums un nav zinātniskais komentārs, bet sniedz viedokli par LPSR VDK aģentu kartotēku, lai atbildētu uz atsevišķiem jautājumiem, kas varētu rasties plašsaziņas līdzekļu pārstāvjiem, studējošajiem un sabiedrības interesentiem. Konkrētais raksts nav padziļinātas pētniecības rezultāts, bet tapis 2018. gada 20. decembrī.

Aplūkojot pieejamo LPSR VDK aģentūras alfabētisko un statistisko kartotēku, jāizvairās no absolūtas kvantitatīvas analīzes vairāku iemeslu dēļ, no kuriem būtiskākie ir kartotēkas nepilnīgums un aģentu darba un personas lietu žurnālu nepilnīgums. Līdz ar to, ja, aplūkojot kartotēku, minēts skaits vai īpatsvars, tad šie skaitļi nav galīgi un noteikti jāprecizē turpmākās izpētes gaitā. Viens no iemesliem ir arī tas, ka vienai un tai pašai fiziskai personai kartītes var būt vairākas. Tomēr varam apskatīt dažas tendences un kļūdēt kādus sabiedrībā populārus mītus.

Parasti par LPSR VDK aģentu kartotēku eksistē mīti.

Piemēram, «komunistus nevervēja». Kartotēkā ir ne mazāk kā 350 PSKP biedru un kandidātu, kas būtu nedaudz zem 10%. Piemēram, LPSR VDK zinātniskās izpētes komisijas publicētā VDK instrukcija aizliedz vervēt konkrētas nomenklatūras amatpersonas¹. Piemēram, tās 3.15. apakšpunkts paredz, ka PSKP un VĻKJS biedrus, partijas un komjaunatnes Komiteju biroju locekļus, partijas un komjaunatnes pirmorganizāciju sekretārus, partijas un komjaunatnes aparāta, PSRS Bruņoto Spēku politorgānu, savienoto un autonomo republiku Augstāko Padomju un vietējo Tautas deputātu padomju atbildīgos un tehniskos darbiniekus, arodbiedrību, tiesu un prokuratūras darbiniekus nedrīkst izmantot kā aģentus, rezidentus, konspiratīvo un satikšanās dzīvokļu uzturētājus.

Ar instrukcijas 3.15. apakšpunktu var apgāzt vēl vienu mītu «nav kartotēkā, nebija aģents». Ja kādu ievēlēja PSKP pirmorganizācijas sekretāra amatā, pieņēma darbā PSKP vai VĻKJS, tad aģenta lieta un kartīte bija jāiznīcina. Līdz ar to skaidrs, ka personām, kas bija PSKP, VĻKJS un citos 3.15. apakšpunktā minētajos nomenklatūras amatos, kartītes neesamība ir dabiska, neatkarīgi no tā, vai konkrētā persona bija aģents vai nebija. Personas no aktīvās kartotēkas arī izslēdza. Lietas nododot arhīvā, uz kartītes raksta, piemēram, «izslēgts izmantošanas neiespējamības», «atteikuma sadarboties», «slimības, vecuma dēļ».

Piemēram, 1913. gadā dzimis aģents, vervēts 1949. gadā, jau 1986. gadā var tikt izslēgts «lielā vecuma dēļ», kaut sasniegti vien 73 gadi. LPSR VDK «operatīvā interese» zuda, kad persona sasniegta 80 gadu vecuma sliekšni, tad, teiksim, arī iznīcināja filtrācijas lietas. Vēl piemērs. 1915. gadā dzimusi persona, kas vervēta 1948. gadā, tiek 1982. gadā izslēgta no aktīvās aģentūras vecuma dēļ – 67 gadu vecumā. Tajā pat gadā šī paša iemesla dēļ izslēdz 1918. gadā dzimušo – 64 gadi. Izslēgto lietas no arhīva kaut kad arī iznīcināja, tad arī kartītes.

Nākamais mīts ir, ka LPSR VDK aģentūras kartotēkā pamatā atrodas «inteligence» vai latviešu intelektuāļu vārdi un uzvārdi.

Pieejamā LPSR VDK aģentūras kartotēka liecina, ka pārstāvētas visas sabiedrības šķiras, slāņi un nodarbošanās daudzveidīgums PSRS okupētajā Latvijā. Iepazinos ar informāciju par vairākiem tūkstošiem LPSR VDK aģentūras kartotēkas kartītēm, arī nedaudz mazāk kā četriem simtiem sadarbības fakta ar VDK konstatēšanas lietām tiesā. Piemēram, kartotēkā minēti ne mazāk kā 110 dažādi inženieri, ne mazāk kā 70 autovadītāji un automehāniķi, ne mazāk kā 68 elektriķi un elektromontieri, 62 dažādi meistari, 38 mehāniķi, 27 atslēdznieki, 25 brigadieru, 25 stūrmaņi, 25

¹ <https://www.lu.lv/en/lf/par-mums/ul-media/news/zina/t/25687/>

matroži, ne mazāk kā 20 meža darbinieki, vismaz 15 traktoristi, vismaz 10 kolhoznieki, 10 mājsaimnieces, 10 mašīnisti, 10 motoristi, kā arī ne mazāk kā 36 personas, par kurām nodarbošanās minēta "nestrādā" un ne mazāk kā 40 pensionāri. Vismaz 40 personas definēti kā strādnieki. Arī ne mazāk kā 100 studentu. Vismaz 225 gadījumos, lai arī norādīta institūcija, nav norādīts amats vai nodarbošanās. Protams, LPSR VDK aģentu kartotēkā norādīti arī izglītības, zinātnes un kultūras darbinieki, taču to ir mazākums iepretim strādniekiem un kalpotājiem. Studējošie pirms pirmā diploma ieguves PSRS šķiru izpratnē skaitījās strādnieki.

Aģentu kartotēkas personu izglītības līmenis liecina pret mītu par "inteliģenci". Vidējā un nepabeigta vidējā izglītība nav retums. Protams, vēlākajos PSRS okupācijas gados vidējais izglītības līmenis aģentiem pieaug. Savukārt 1949. gadā Alūksnes mežsaimniecībā savervētā 41 gadus vecā mežsarga izglītības līmenis ir četras pamatskolas klases, tajā pašā gadā savervēta 20 gadus jauna dzelzsceļnieka izglītība sešas pamatskolas klases, tikpat klašu 1950. gadā savervētam 26 gadus jaunam atslēdzniekam. Iepazīnos gan tikai ar 12 kartīšu datiem, kuru personām ir 4–5 klašu izglītība, tie ir lauksaimnieki, kolhoznieki, strādnieks, autovadītājs, dārkopis, vairākas nestrādājošas personas. Savukārt ar 6 klašu izglītību iepazīnos ar 36 personu kartīšu datiem, 7 klases apguvušas jau 49 personas, to vidū, piemēram, radiodarbnīcas priekšnieks, kolhoza priekšsēdētājs, Ventspils naftas bāzes brigadieris, Armijas, aviācijas un flotes brīvprātīgas veicināšanas biedrības (DOSAFF) rajona komitejas priekšnieks, stacijas priekšnieks, vairāki kuģu kapteiņi, iepazīnos ar 130 pamatzglītību ieguvušo personu kartītēm, 1077 kartīšu informāciju, kur norādīta vidējā, vidējā speciālā un vidējā tehniskā izglītība, 71 kartīti ar nepabeigtu augstāko izglītību. Reti, bet atsevišķās kartītēs izglītība ir konkretizēta. Lai arī visiem garīdzniekiem tas nav norādīts, tomēr vismaz trim personām norādīta augstākā teoloģiskā izglītība – Nīcgales un Raipoles katoļu draudžu priesteriem un vienam luterāņu mācītājam, vienam milicim "2 kursi Omskā" [milicijas skolā]. Lai arī kartotēkā norādīti zinātņu kandidāti un zinātņu doktori, tikai trim kartotēkas fiziskām personām – vienam LPSR ZA Fizikālās enerģētikas institūta līdzstrādniekam, vienam P. Stučkas LVU Fizikas institūta un vienam LPSR ZA Koksnes ķīmijas institūta tiešā tekstā norādīts zinātņu kandidāta statuss, vienai personai ir norādīta augstākās PSKP partijas skolas izglītība.

Nākamais mīts, ka LPSR VDK aģenti bijuši vienīgi paši latvieši.

Nekavēšos pie latviešu un krievu īpatsvara savstarpējā salīdzinājuma, jo, ievērojot, ka LPSR aģentu kartotēka aptver nelielu daļu no darba un personas lietu žurnālos minēto aģentu skaita, tas varbūt nebūtu korekti. Minēšu, ka iepazīnos ar 61 baltkrievu, 61 ebreju, 49 ukraiņu, 35 poļu, 19 lietuviešu, 14 vāciešu, 7 armēņu, 6 tatāru, 4 rumāņu (dēvēti par "moldāviem"), 2 azeru, 1 beļģu, 1 bulgāru, 1 čečenu, 1 dāņu, 1 igauņu, 1 kabardiešu, 1 mordoviešu, 1 soma, 1 tadžika LPSR VDK kartītēm.

LPSR VDK aģentu kartotēkā iekļauto vecumgrupa.

Ne mazāk kā 100 LPSR VDK aģentu kartotēkā iekļautajām personām šogad – 2018. gadā – apritētu simt un vairāk gadu. Vecākā persona, par kuru lasīju, ir 1882. gadā Liepājas apriņķī dzimušais, augstāko izglītību ieguvušais un Mežaparkā dzīvojošais Ādams Grēbers Oto dēls, par kuru norādīts, ka tas kā bezpartejisks pensionārs esot drošības dienestu darbinieka Pankratova savervēts 18. darba jaunatnes vakara vidusskolā 1938. gada 23. jūlijā, vervēšanu sankcionējis Badamjancs, sevārds – KAZANSKIJ. Pensionētais skolotājs no Aizputes Grēbers bija LSDSP biedrs, aktīvs Skolotāju savienības dalībnieks, Latvijas Skolotāju slimokases darbinieks un mira 1961. gadā, te gan iespējama kļūda vecumā, jo minēts ka viņš dzimis arī 1887. gadā, taču jebkurā gadījumā tas ir vecākais kartotēkā manis sastaptais. Kā netipiski sena gadagājuma kartotēkā varu minēt arī 1896. gadā dzimušo Annu Aigari Kristapa meitu, kura dzīvoja pašreizējā Zigrīda Annas Meierovica bulvārī 4 un bija LPSR Lauksaimniecības ministrijas tehnoloģe ar segvārdu KRASNOJARKA, savervējis valsts drošības dienestu Rīgas pilsētas daļas

darbinieks Stelmaks 1939. gada 18. maijā. LPSR VDK aģentu kartotēkā norādītās personas, kas dzimušas no 1900. gada līdz 1918. gadam, aprakstītas kā vervētas visplašākajā laika posmā – aplūkoju datus par šo personu kartītēm, kas vervētas no 1940. gada 6. februāra līdz 1985., 1986. un pat 1988. gadam – pēdējās kā tikšanās un konspiratīvo dzīvokļu turētāji. No 1919. gada līdz 1938. gadam dzimušas ne mazāk kā 510 aģentu kartotēkā iekļauto personu, tātad tām šobrīd aprīvētu 99 līdz 80 gadu. Iepazīnos ar vēl ne mazāk kā 100 kartīšu datiem, kurās personas dzimušas līdz Latvijas Republikas okupācijai 1940. gadā. Jaunākās personas, ar kuru kartītēm iepazīnos, dzimušas 1971., 1972., 1973. gadā – piemēram, Malnavas tehnikuma 1971. gadā dzimušo 10. klases skolēnu, aģentu AKSPERU vervējis Ludzas rajona daļas darbinieks Volkovs 1988. gada 10. jūnijā, kad audzēknim bija 17 gadu. Alternatīvajā dienestā LPSR VDK “Z” (konstitucionālās iekārtas aizsardzība, bijusī 5. “ideoloģiskā” daļa) darbinieks Kļimovs aģentu BOROVIK vervējis 18 gadu vecumu sasniegušu 1991. gada 8. augustā, dažas dienas pirms neveiksmīgā “Augusta puča” un LPSR VDK aizliegšanas. 1967. gadā līdz 1973. gadā dzimušie vervēti lielākoties kā skolēni (“audzēknis”), kursanti un strādnieki, izņemot vienu milici un vienu brigadieru.

Jāpieskarās arī vervēšanas laikam. Jāatspēko mīts, ka aģentus beidza vervēt Atmodas laikā. Protams, kā zināms, žurnālu ierakstu nav kopš 1987. gada 12. janvāra, tātad par tālāko laika periodu pārlicināties ir salīdzinoši sarežģītāk, taču kartotēkā norādīts vervēšanas laiks. Iepazīnos ar 24 kartītēm, kas noformētas 1991. gadā, 50 kartītēm no 1990. gada, 91 kartīti no 1989. gada.

Aģentu darba vietas, kā jau var spriest no profesiju un amatu dažāduma, arī ir visdaudzveidīgākās. Pieskaršos tikai dažām īpatnībām. PSRS institūciju nosaukumi bija gari un sarežģīti, tika lietotas abreviatūras, konvencionāli un kolokviāli saīsinājumi. Tā, ka kartīte ir tikai meklēšanas instruments darba un personas lietai vai arhīva lietai pastāvīgās glabāšanas kartītēm, tad institūcijas nosaukums šeit parasti ir saīsināts un visbiežāk atspoguļots nepareizs. Kartīte ir fiziski neliela, līdz ar to, piemēram, nosaukumu “PSRS Valsts ārzemju tūrisma komitejas Rīgas apvienības Ceļojumu pārvalde” ierakstīt ir praktiski neiespējami, līdz ar to ir rakstīti pašizdomāti saīsinājumi. Atsevišķos gadījumos tos var būt grūtāk atšifrēt, līdz ar to šobrīd arī aptuvenu statistiku par iestādēm veidot nav lietderīgi. Veiksmīgāki ir gadījumi, kad lietotas pieņemtās PSRS un LPSR institūciju abreviatūras, piemēram, kirilicā “Latgiproductorans” – Latvijas Valsts ceļu un transporta uzņēmumu projektēšanas institūts, “Latgiprogorstroj” – Latvijas Valsts pilsētu celtniecības projektēšanas institūts un tā tālāk. ŽER, ŽEK, ŽEU, DzER – «Dzīvokļu ekspluatācijas rajons» jeb namu pārvalde. Piemēram, AK-12 ir konkrēts “abonenta kastītes” uzņēmums, savukārt, v/č-11143 ir konkrēta PSRS Bruņoto spēku karaspēka daļa. Virkne kolhozu nosaukumi ir nepareizi vai neprecīzi, tie ir jāskata kopā ar attiecīgo LPSR rajonu, kur adresē pierakstīta fiziskā persona. Latvijas komiteja kultūras sakariem ar tautiešiem ārzemēs un Latvijas un ārzemju draudzības un kultūras sakaru biedrība katra pierakstīta ar vismaz pieciem dažādiem un nepareiziem nosaukumiem. Piederība reliģiskai organizācijai ir pierakstīta aptuveni – gan katoļu priesteru, gan evengēliski luterisko mācītāju, gan Austrumu ortodoksālās baznīcas kalpotāju gadījumā ir minētas gan atsaucēs uz draudzi, gan uz baznīcu kopumā. Piemēram, iekšlietu struktūru aģentu gadījumā LPSR Iekšlietu ministrijas līmenī akcents ir likts uz ministriju, bet rajonu līmeni ir visai nosacīti apzīmējumi, kas uzreiz nerada priekšstatu par to, cik daudz milicijas darbinieku bijis aģentu vidū. LPSR Iekšlietu ministrijas sociālistiskā īpašuma aizsardzības un spekulācijas apkarošanas pārvalde (OBHSS) un attiecīgās rajonu struktūrvienības minētas tikai kā šis akronīms. Atsevišķos gadījumos iestādes vietā vervētājs ir ierakstījis dienesta pakāpi kā gadījumā ar Ludzas rajona iekšlietu pārvaldes inspektoru, kur iestāde ir “vecākais milicijas leitnants”. Gan LPSR Zinātņu akadēmijas gadījumā, gan Pēteru Stučka Latvijas Valsts universitātes gadījumā daļā kartotēkas ir norādes uz konkrētām struktūrvienībām – institūtiem, fakultātēm, laboratorijām, observatoriju, daļā norāžu nav. Brīvo profesiju pārstāvji bieži definēti kā savas darba vietas darbinieki – piemēram, monumentālās glezniecības mākslinieks kā Teodora Zaļkalna LPSR Valsts mākslas akadēmijas vecākais pasniedzējs,

rakstnieks kā šīs akadēmijas bibliotēkas vadītājs. Bieži konkrētu institūciju iespējams noskaidrot tikai no dzīvesvietas kā gadījumā ar Jelgavas rajonā esošas narkoloģiskās slimnīcas dārznieku. Līdzīgi Daugavpils vai Rēzeknes pedagoģisko institūtu var atpazīt vienīgi kontekstā ar fiziskās personas dzīvesvietu, jo kartītē norādīts “fizikultūras pasniedzējs, pedinstitūts”, “direktora vietnieks, pedskola”. Tajā pašā laikā militāri-rūpnieciskajā kompleksā ietilpstošās Ar Oktobra Revolūcijas ordeni apbalvotās ražošanas apvienības “Alfa” gadījumā pēkšņi norādīta konkrēta 210. daļa.

Atsevišķas piezīmes par PSRS valsts drošības dienestu struktūrvienībām, kuras vervējušas personas. Iepazīnos ar 57 LPSR VDK 1. daļas (izlūkošana) darbinieku izveidotajām kartītēm, 120 LPSR VDK 2. daļas (pretizlūkošana) veidotajām kartītēm, 25 LPSR VDK 3. daļas, 54 – 4. daļas, 80 – 5. daļas (ideoloģiskā pretizlūkošana) un tā tālāk, taču vēlos vērst uzmanību uz dažām īpatnībām. Piemēram, 1944. gada 20. septembrī Slokas kūdras rūpnīcā vervē PSRS attiecīgā kara apgabala struktūrvienības, 1944. gada 19. novembrī Smiltenes mežniecībā aģentu savervē 201. (43. gvardes) latviešu strēlnieku divīzija, kā arī vienlaikus Smiltenes iekšlietu daļa (pārvalde), vairākos gadījumos personas savervējis PSRS VDK Robežsardzes karaspēks, Abrenes apriņķa iekšlietu tautas komisariāta nodaļa 1939. gada 16. maijā (!) un kādu Abrenes ģimnāzijas skolēnu 1940. gada 13. jūnijā, VDK nodaļa pie LPSR Ministru Padomes. Arī, piemēram, Baltkrievijas kara apgabala valsts drošības dienesta struktūrvienības, Baškīrijas APSR VDK 2. daļa, PSRS Bruņoto spēku Brestas pilsētas garnizona sevišķā daļa, vairāki desmiti citu PSRS Bruņoto spēku karaspēka daļu sevišķo daļu, Tadžikijas PSRS VDK, Kazahijas PSR VDK, īpaši Ceļinogorodas apgabala, Tomskas apgabala VDK, Vorkutas apgabala VDK, Odesas apgabala VDK, Volgogradas apgabala VDK, Kaļiņigradas apgabala VDK, Kirovas apgabala VDK, Murmanskas apgabala VDK, Komi APSR VDK, Ļeņingradas apgabala VDK, Maskavas pilsētas VDK, Lietuvas PSR VDK, kā arī, protams, LPSR VDK republikas pakļautības pilsētu un rajonu daļas un nodaļas, kas ir vairākumā. Dažiem LPSR VDK aģentiem 20. gadsimta astoņdesmitajos gados kā vervētājs norādīta LPSR iekšlietu ministrijas sociālistiskā īpašuma aizsardzības un spekulācijas apkarošanas pārvalde, kas rada likumsakarīgu jautājumu, kāpēc pret OBHSS un LPSR iekšlietu ministrijas vadību likumdevējs noteicis citu tiesisku regulējumu kā LPSR VDK. Kā zināms, SMERŠ nebija viena organizācija, bet trīs institucionālās struktūras ar vienu nosaukumu – PSRS Aizsardzības tautas komisariāta galvenā pretizlūkošanas pārvalde jeb armijas smeršs, kā arī PSRS Kara flotes tautas komisariāta pretizlūkošanas pārvalde un PSRS iekšlietu tautas komisariāta pretizlūkošanas nodaļa, savukārt atsevišķas personas ir savervējis tieši armijas smeršs, kas rada jautājumus par to, cik morāli pareizi ir normatīvie akti par Otrā pasaules kara dalībnieka statusu, kur šis jautājums nav risināts. Vervēšanas institūciju vidū ir arī spaidu darbu nometņu valsts drošības institūciju daļas.

Sīkāk neaplūkojot to, kādu informāciju sniedz kartotēkā ietilpstošās aģenta kandidāta jeb vervēšanas kandidāta, rezidenta, tikšanās dzīvokļa turētāja vai konspiratīvā dzīvokļa turētāja kartītes, īsi aplūkošu jautājumu, kādu tipveida informāciju sniedz LPSR VDK aģenta kartīte. Par piemēru izvēlējos Mavrika Vulfsona kartīti, jo viņa politiskā pārliecība un darbība jau 1940. gadā ir pieejama publiskos resursos. Kartīte sniedz informāciju, ka Mavriks Vulfsons Hermana dēls, dzimis 1918. gada 7. janvārī Maskavā, dzīvojošs Mednieku ielā 4–13, Rīgā, Teodora Zaļkalna LPSR Valsts Mākslas akadēmija mācībspēks (kartītē – Mākslas akadēmija), PSKP biedrs, ebrejs, ieguvis augstāko izglītību, ar segvārdu “GRANT”, LPSR VDK 1. daļas (izlūkošana) 2. nodaļas darbinieka Pumpura savervēts 1983. gada 11. oktobrī, ko sankcionējis 1. daļas priekšnieks Gunārs Pudels, 1988. gada 28. augustā izslēgts “turpmākas izmantošanas neiespējamības dēļ, vecuma dēļ”. Norāde par izslēgšanu dažādu iemeslu dēļ sastopama nelielai daļai kartīšu. Atsevišķos gadījumos norādīts konkrētāks iemesls, piemēram, kāds 1937. gadā dzimis un 1963. gada 15. aprīlī savervēts Latvijas Valsts universitātes docents, zinātņu kandidāts un PSKP biedrs 1982. gada 6. aprīlī neilgi pirms 45 gadu vecuma sasniegšanas “izslēgts turpmākas izmantošanas neiespējamības dēļ, jo pārlietu liela spirtoto dzērienu patēriņa dēļ pilnībā degradējies”. Kāds 1929. gadā dzimis dzelzceļnieks, kas savervēts divdesmit gadu vecumā 1949. gada 20. oktobrī,

1954. gadā izslēgts “par dezinformāciju”, citam norādīts, ka tas 1949. gada 17. februārī izslēgts un arestēts kā dubultaģents. Cits aģents nav tieši atzīmēts kā izslēgts, bet norādīts, ka tas 1980. gada 14. martā izbraucis uz ASV, vēl kāds 1981. gada 13. augustā izbraucis uz Izraēlu. Aģenti izslēgti kā iemeslu minot slimību un tālākas izmantošanas neiespējamību bez paskaidrojumiem. Daži izslēgti atteikšanās sadarboties dēļ. Protams, jāņem vērā, ka nav izslēgtas arī cilvēciskas kļūdas, kad LPSR VDK darbinieks aizpildīja izslēgšanas iemeslus, tā kāds 1949. gadā savervēts aģents arestēts 1954. gada 31. aprīlī.

Kā iepriekš minēts, šis viedoklis nav pētījums, bet 2018. gada 20. decembrī, atbildot uz kolēģu jautājumiem, radušās pārdomas, kas tiks papildinātas.